

OSOBA A PRAVDA

Mezi současnými autory, kteří se hlásí k různým formám personalismu, je často kladen důraz na zkoumané skutečnosti v souvislosti s jejich vztahem k lidské osobě. V některých případech se dokonce zdá nemožným daný problém od kontextu osoby odtrhnout. Do této oblasti bývá řazen i problém pravdy. Na to rád poukazuje např. Tomáš Špidlík, který pokládá sepjatost pravdy s osobou za cosi, co je vlastní slovanské spiritualitě. Ukázkou tohoto personalistického hledání pravdy věcí může být např. Wolkerova báseň „Moře“, v níž autor popisuje své hledání moře. Nenachází ho, přestože stojí na jeho břehu.

*Na břehu ostrova Krku, na břehu z kamení
moře jsem hledal celých šest smutných dní
a moře jsem nenašel...*

Po marném hledání však nakonec moře najde, jak jinak než v lidech, kteří u moře žijí a s ním se každý den potýkají.

*A proto večer v hospodě u mola
skutečné moře jsem uzřel kol dokola,
když přes stoly dubové hleděl jsem do tváří
vám, námořníci, barkaři a rybáři,
vám, bratři uzlatých pěstí, co v trikotu roztrhaném
nosíte bouře a pohody a celou tu zem,
vám, dělníci věční, sluncem propálení,
kteří tu stavíte moře a jste z něho vystavění!¹*

Sepětí osoby s pravdou najdeme však u filosofů nejen v kontextu „pravdy o něčem“, jinak řečeno „bytnosti něčeho“, ale i v kontextu otázky pravdy jako takové. Ponecháme-li stranou exkluzivistická pojetí osoby založené na novověkém empirismu a soustředíme-li se na boethiovské pojetí osoby² jako *individuální substance rozumové přirozenosti*, pak vidíme, že

mezi nejdůležitější znaky osoby jsou její jedinečnost, svébytnost, racionalita a vztahovost.³ Racionální a relacionální aspekt osoby je přitom velmi důležitý, protože klasické přístupy k pravdě obojí předpokládají. V tomto textu bychom si chtěli všimnout koncepce amerického fenomenologa Roberta Sokolowského, který se zaměřuje právě na racionalitu a její význam pro osobu. Kromě představení a komentování jeho pozice také srovnáme některé body jeho teorie s tomistickými přístupy, z nichž vycházíme.

Člověk má podle Sokolowského bytostný a primární sklon k pravdě a k jejímu dosahování. Nemyslí se zde nějaká ctnost, ale jakýsi základní projev racionality člověka. Je to touha po pravdě, která z nás jako z živočichů vlastně dělá lidi. Sokolowski to označuje slovem *veracity*, tj. pravdivost, věrohodnost. Zde se jedná vlastně o obdobu tomistické myšlenky o nasměrování rozumu k nekonečnosti pravdy. Proto Sokolowski přichází se svým termínem pro osobu, kterým je *zprostředkovatel pravdy (the agent of truth)*.⁴ Je to ten, kdo pracuje s pravdou, usiluje o pravdu, působí pravdu, má tendenci směřovat k pravdě a zaobírat se pravdou.

Bytosti jako my jsou v různých druzích našeho diskursu označovány různým způsobem, který do značné míry navazuje na nějaké období nebo směr dějin filosofie.⁵ O sobě samých mluvíme jako o:

- a) lidech – v tomto případě se jedná o nejstarší a nejobvyklejší termín užívaný v běžné řeči, ve filosofii i v biologii.
- b) osobách – jedná se o rozvinutí a propracování pojmu předchozího. Boethius, který v 6. století tento termín definoval a popsal, zahrnoval mezi osoby i Boha a anděly, což se u řady filosofů drží dále, jiní se soustřeďují pouze na osoby lidské. Na rozdíl od termínu „člověk“ nepředstavuje „osoba“ sortální nebo druhový pojem.⁶
- c) „já“ – (*self, Selbst*) je termín více filosofický než termín běžné řeči. Vyjadřuje identitu sebe sama a v různých jazycích se ocitá i ve složeninách se zájmeny označujícími věci (srov. anglické *itself*).

Právě termín „já“, kterým zachycujeme také schopnost osoby přistupovat sama k sobě a pojmenovávat sebe samu, se používá ve dvou základních významech.

- informační použití – jedná se v podstatě o odpověď na otázku „kdo?“.
- deklarativní použití – jedná se o zdůraznění postoje mluvčího. V řadě jazyků, např. v češtině

nebo v latině, je běžné používání nevyjádřeného podmětu, takže „já“ zde není explicitně uváděno. Vždy je ale skryté ve smyslu dané výpovědi a je zřejmé, že jde o prohlášení daného mluvčího. Tento přístup deklarace, prohlášení, hraje v Sokolowského úvahách velkou roli.⁷

Jak bylo řečeno, Sokolowski vidí velký rozdíl mezi termíny „člověk“ a „osoba“, neboť druhý zmíněný není druhovým ani rodovým pojmem, ale vyjadřuje něco dosti odlišného. Osoba je individuum rozumové přirozenosti a individualita, která přísluší osobě, je zcela specifická a je něčím jiným než individualita u věcí či zvířat. Osobu tedy dělá osobou nejen racionalita, ale také vlastní typ individuality. Ten se projevuje i v poznání pravdy.

Sokolowski to ilustruje popisem ontogenetického vývoje zvířete a lidské osoby. Zvíře roste s cílem reagovat na okolní podněty a hlavním cílem vývoje je být-živočichem, tedy pouhou instancí obecniny. Zvíře nemá individuální odpovědnost, nelze ho v pravém smyslu slova vinit ani chválit, přesněji řečeno nelze chtít po zvířeti, aby pociťovalo hrdost nebo stud. Sokolowski doslova říká, že zvířata sama „nevedou svůj život“. Je to vlastně obdoba pojmu sebe-vlastnictví projevujícím se v sebe-vědomí a sebe-určení, jak ho nacházíme u již zmíněného jiného amerického personalistického tomisty W. Norrise Clarka.⁸ Lidská osoba je narozdíl od zvířat odpovědná za svůj vlastní cíl života jakožto jednotlivce. Do značné míry vlastní sama sebe – ne zcela, neboť vlastní narození a řadu dispozic si nevolí, ale jsou jí dány.⁹ Z toho se pak mimochodem odvíjí i Sokolowského odmítnutí politického liberalismu.¹⁰

Jestliže tradiční aristotelské pojetí definuje člověka jako živočicha rozumového, pak chce Sokolowski tento přístup zachovat, ale zároveň přeznačit a rozšířit způsobem, který by zohlednil mnohem širší záběr toho, co se označuje jako „racionalita“. Mluví-li se o racionalitě, obvykle se tento pojem chápe jako rozumovost, schopnost myslet apod. Pojetí osoby jako zprostředkovatele pravdy ale rozšiřuje oblast významu a použití pojmu „pravda“. Nejde jen o to, o čem se mluví a jak se argumentuje, ale i o celek života. Dále se zdůrazňuje schopnost hledat a nakládat s pravdou, čímž se do hry dostávají i druhé osoby. „Pravdivé“ je tedy oblastí výkonu a schopnosti člověka a nejen pouze předmět pasivního přijetí nebo uznání.

Sokolowski se přitom chová jako pravý fenomenolog. Nejde mu v první řadě o dokazování tohoto přístupu, ale o popis našeho angažmá pro pravdu. Jeho otázka zní, co přesně znamená, že jsme jako lidé osobami. Základem naší personality je bezpochyby racionalita, která ale nespočívá pouze v pochopení, ale i v širším rámci objevování pravdy samotných věcí.

Sokolowski tedy musí ukázat, popsat a vysvětlit projevoování se racionality v životě člověka.

Úvahy o racionalitě odvíjí Sokolowski od analýzy naší řeči a jejího užívání. Osoba je tam, kde se objevuje syntax, to znamená, kde dosahuje vztah ke světu a komunikace určité úrovně artikulovanosti a komplexnosti. Zde je zřejmé, že komunikace předpokládá vztahovost osoby. Slova, resp. komunikační zvuky, které slouží jako znaky pro věci či pojmy, lze používat několikerým způsobem.¹¹

a) prelingvistický

b) běžný

c) deklarativní

d) filosofický

První oblastí je oblast tzv. protojazyka, tedy „řeči“ bez syntaxe. Nacházíme ji v určité formě u zvířat, dále pak u malých dětí, které se učí artikulovat, v případě emočního vychýlení nebo omámení apod. Protojazyk je podle Sokolowského entita naprosto odlišná od jazyka. Neexistuje tedy postupný přechod od protojazyka k jazyku. Tím, co obě oblasti radikálně odlišuje, je přítomnost syntaktické stránky věci.

Syntax přináší novou kvalitu a umožňuje běžnou řeč, kterou člověk každodenně komunikuje. Předpokladem pro takovou komunikaci je samozřejmě dostatečná slovní zásoba. Dalším předpokladem je fyziologický stav člověka. V této souvislosti se mluví o tzv. *syntaktickém stroji*, tj. dostatečně vyvinutém mozgovém a nervovém aparátu. Tím, kdo je hlavním činitelem, je ale osoba. Mozek není ten, jehož problémy se v běžné řeči vyslovují a řeší. Podobně i počítače nemají své vlastní problémy. Jsou to nástroje, ať už přirozené nebo umělé, k podpoře myšlení řešícího otázky, které si klade osoba.¹²

Syntaxe sama představuje trojstupňovou strukturu, která se týká logiky (struktura pojmů a propozic), jazyka (gramatické struktury) i formální ontologie (struktura přítomná ve věcech samých).

V současné filosofii myslí se při reflexi vztahu tělesného a duševního klade velký důraz na využití poznatků neurofyziologie. Psychofyzický problém se přitom často zužuje na vztah mysli a mozku. Sokolowski tuto tendenci nesleduje jako někteří analytičtí filosofové tak, že by zastával nějakou podobu psychofyzického monismu, ale snaží se k tématu přistoupit fenomenologicky.¹³ Upozorňuje, že ten, kdo myslí a vnímá není mozek, ale jsme to my sami.

Mozek není samostatný činitel, ale je to součást vlastního „já“. Sokolowski se dále soustřeďuje na mozek a vůbec na tělo jako na součást osobního „já“, které interaguje s okolním světem. Tím se liší od analytických filosofů, kteří se na mozek a mysl dívají nikoli z nitra vlastního „já“, ale spíše v pokusu o vnější odstup, tedy ve snaze o jistou filosofickou obdobu přírodovědného přístupu.

Naše tělo, jehož je mozek řídícím centrem, je výchozím bodem každé zkušenosti „já“. Je součástí světa těles, který nás obklopuje, ale na rozdíl od jiných těles je neustále přítomné jako výchozí bod veškeré zkušenosti a vztažný bod pro poznání všech ostatních těles. Je zde i jiný významný rozdíl, na který Sokolowski upozorňuje v návaznosti na Drewa Ledera a jeho knihu *The Absent Body*. Jedná se o formy přítomnosti a nepřítomnosti, jaké u těles nacházíme. Důležitá je zde hlavně nepřítomnost. Věci okolo nás mohou zmizet z mnoha různých důvodů, ale nepřítomnost vlastního těla má specifické rysy. Můžeme rozlišit tři různé typy nepřítomnosti:

- *ohniskové vymizení*: jedná se o smyslové zakoušení nějaké věci, při kterém vnímáme poznávanou věc a vnímání orgánu, jímž smyslově poznáváme, ustupuje do pozadí. Jestliže za normálních okolností cítím svou ruku, při ohmatávání nějakého povrchu cítím onen povrch a ruka sama v jistém smyslu zmizí z mého zorného pole smyslového poznání. Je to zmizení v ohnisku poznání, které se soustřeďuje na poznávanou věc.

- *vymizení na pozadí*: zde jde o dočasné vymizení vnímání jiných částí těla než jsou ty části, kterými bezprostředně zakoušíme smyslové vjemy. Při soustředění se vědomí například na hmatové vjemy ruky, nevnímáme vjemy jiných částí těla.

- *hloubkové vymizení*: v tomto případě se jedná o tělesné pochody, které se v našem těle odehrávají, ale které nevnímáme z důvodu „hloubky“ jejich skrytosti. Jsou to například stahy hladkého svalstva a vůbec veškeré tělesné pochody odehrávající se na sub-smyslové úrovni.

Nyní lze přistoupit k otázce přítomnosti a nepřítomnosti nejvýznamnějšího tělesného orgánu, tj. mozku. Toho se podle Sokolowského (který vychází ze zmiňované Lederovy knihy) týká ohniskové a hloubkové vymizení. Při poznávání si vlastní mozek vůbec neuvědomujeme a podobně nevnímáme ani práci (poirotovsky řečeno) „malých šedých buněk“ a děje v mozku vůbec. Mozek přitom hraje významnou roli při jakémkoli smyslovém poznání – zde můžeme poznamenat, že tomistická škola v návaznosti na Aristotela umísťuje do mozku sídlo sjednocujícího smyslu, který uspořádává veškeré smyslové poznatky. Mozek je tedy

předmětem ohniskového vymizení mnohem více než všechny ostatní tělesné orgány. Dochází k němu totiž při jakémkoli smyslovém vnímání i při práci smyslové paměti nebo představivosti. Jakkoli je tedy mozek hlavním a centrálním orgánem, je vlastně nejvíc nepřítomný naší vlastní zkušenosti s vlastním „já“.

Sokolowski dále přichází s otázkou poznání, která úzce souvisí s osobní identitou. Odmítá „obrázkovou“ teorii poznání, která počítá s vytvářením mentálních obrazů, které jsou následně poznávány. Navrhuje alternativu, kterou je teorie čočky. Obrázkovou teorii lze ilustrovat příměrem fotografie poznávaného objektu. Jestliže zkoumáme objekt a jeho fotografii, vždy je předmětem našeho poznání něco jiného: věc sama a její zobrazení. V případě teorie čočky zkoumáme objekt prostřednictvím jakýchsi brýlí či optické čočky, které mohou a nemusí poznávaný objekt zkreslovat. Nicméně stále jde o poznání samotné věci. Sokolowski tedy chápe naše paměťové procesy nikoli jako zobrazení, ale jako přistupování k samotné věci prostřednictvím „čočky“ naší paměti.¹⁴ Procesy v mozku, k nimž dochází při vidění věci a při vybavování si viděné věci, jsou samozřejmě odlišné, ale vždy jde o věc samu. Mozek je zde ve funkci jakési čočky, která je pro naše vidění transparentní. Stejně tak transparentní je mozek při jakémkoli poznávání. Jak bylo řečeno výše, mozek dokonale „vymizí“ a je pro naše poznání transparentní, podobně jako čočka mikroskopu umožňuje vizualizaci malých předmětů, ale sama není viděna. Jak už bylo řečeno, je samozřejmě možné, že dojde k nějakému zkreslení plynoucímu z povahy „čočky“, ale nic se nemění na tom, že poznáváme věc a nikoli její obraz.

Filosofická tradice zná aristotelské rozlišení vnitřních a vnějších smyslů. Sokolowski ho přijímá, ale na rozdíl např. od tomismu zdůrazňuje primát celku poznávající bytosti a odpovídajícího poznávaného světa. Zatímco výklady smyslové úrovně poznání obvykle vycházejí od jednotlivých smyslů a následně se snaží je sestavit a integrovat v celek, Sokolowski postupuje opačně. Primární nejsou jednotlivé odlišené kvality odpovídající různým druhům vnímavosti, ale bohatě strukturovaný celek okolo nás. Ten je plný energie, jak ve smyslu fyzikálně-chemickém, tak ve smyslu metaforickém, tedy tak, že okolní svět na nás působí svou aktivitou. Sokolowski v této souvislosti mluví o „energii okolí“ (*ambient energy*).

Nyní se dostáváme k otázce osobní identity, kterou Sokolowski chápe jako schopnost identifikovat sebe sama jako *zprostředkovatele pravdy* a odlišit se od jiných jsoucen. V této souvislosti je možné rozlišit tři dimenze:¹⁵

- přímou vjemovou zkušenost našeho bezprostředního okolí a naší tělesnosti, které jsou nám

přítomné. Tato zkušenost je svedením energie okolí do „čoček“ našeho nervového systému a mozku.

- opakovanou zkušenost v naší smyslovosti, kdy jsou naše vjemy znovu zakoušeny v našem nervovém systému a mozku. Tyto neuronální jevy jsou také jakousi „čočkou“. Neukazují ale stavy těla nebo naše bezprostřední okolí (jako je tomu u přímého vnímání), ale to, co bylo zakoušeno dříve a co je nám svým způsobem stále přítomné, i když je to mimo naše bezprostřední okolí.

- rozumovou činnost reflektující to, co zakoušíme. Činitel, který zde působí, je naše vlastní „já“. Je to vlastně prvek celku zkušenostního komplexu „zakoušející – zakoušené“.

Ani jednu z těchto tří dimenzí nelze izolovat nebo odmítat. V tomistickém pohledu lze v první dimenzi vidět vnější smysly, ve druhé vnitřní smysly a ve třetí rozum. Z tohoto Sokolowského výkladu je zřejmé, že poznání vlastního „já“ jde ruku v ruce s poznáním okolí. Rozumové poznání vlastní identity jako centra svého poznání je spojeno se vztahováním se k okolním jsovcům. V tomto přístupu lze vidět odmítnutí descartovského východiska v prioritě poznání „já“. Zatímco pro Descartesa je prvotní poznání své vlastní existence a skutečnosti vlastního myšlení (*cogito, ergo sum*), Sokolowski vidí poznání sebe sama jako neoddělitelnou součást poznání jako celku. Tomu odpovídá i zkušenost vývojových psychologů s chováním dětí, které skrze okolí postupně poznávají sebe sama a nikoli naopak. Poznání pravdy o věcech tedy úzce souvisí se sebepoznáním, neboť pro člověka je přirozené nejen reagovat na podněty okolí, ale poznáním tyto věci „uchopovat“. S tím se spojuje snaha o kritický odstup od vlastních podmínek a tedy jakési očišťování poznávané věci od vlastních determinací. Lepším poznáváním sebe sama jsme tak schopni lépe poznávat věci okolo sebe a jejich prostřednictvím zase lépe přicházet k sobě samému.

¹ Úryvky z básně Jiřího Wolkeru „Moře“ (ze sbírky *Těžká hodina*).

² Srov. MACHULA, T., „Pojetí lidské osoby a jeho etické důsledky“, *Sociální práce /Sociálna práca* 2 (2006), s. 101-108.

³ Vztahovost jakožto klíčová vlastnost osoby se v Boethiově definici skrývá v „rozumové přirozenosti“, která je mnohem širším a obsažnějším pojmem než pouhé rozumové poznání. Rozumová přirozenost znamená nejen poznání, ale i vůli a tudíž i schopnost navazovat vztahy. Překládat Boethiovu formulaci *individua rationalis naturae substantia* jako „individuální substance, která má rozum“, nebo podobným vyjádřením redukujícím

rozumovou přirozenost na jeden z jejích aspektů (k čemuž tu a tam dochází), je nepřesné a zavádějící. Srov. NÉDONCELLE, M., „Les variations de Boèce sur la personne“, *Revue des sciences religieuses* 29 (1955), s. 201-238. Významné rozpracování tématu vztahovosti osoby nabízí např. CLARKE, W. N., *Osoba a bytí*, Praha: Krystal OP – Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství 2007.

⁴ Srov. SOKOLOWSKI, R., *Phenomenology of the Human Person*, Cambridge: Cambridge University Press 2008, s. 1-4.

⁵ Srov. SOKOLOWSKI, R., *Phenomenology of the Human Person*, Cambridge: Cambridge University Press 2008, s. 7-12.

⁶ Srov. SOKOLOWSKI, R., „Language, the Human Person, and Christian Faith“, in: *Proceedings of the American Catholic Philosophical Association* Vol. 76, 2002, s. 27-38.

⁷ Sokolowski rozděluje deklarativní věty na poznávací, emotivní, věnovací, existenciální a filosofické.

⁸ U Sokolowského v této oblasti nacházíme reflexi přátelství jako projevu sebe-sdílení. Srov. SOKOLOWSKI, R., „Phenomenology of Friendship“, *The Review of Metaphysics* 55, č. 3 (2002), s. 451-470.

⁹ Srov. SOKOLOWSKI, R., „Language, the Human Person, and Christian Faith“, in: *Proceedings of the American Catholic Philosophical Association* Vol. 76, 2002, s. 27-38. V této souvislosti stojí za zmínku rozdíl mezi pojetím života jako daru nebo jako uloženého úkolu. Zatímco dar se stává naším vlastnictvím a můžeme se ho svobodně zříci, uložený úkol nemáme plně ve své moci a jsme zavázáni k jeho naplnění. (Za upozornění na tento rozdíl vděčím doc. Jiřímu Skoblíkovi.)

¹⁰ Srov. SOKOLOWSKI, R., „The Human Person and Political Life“, *Thomist* 65 (2001), s. 505-527.

¹¹ Srov. SOKOLOWSKI, R., *Phenomenology of the Human Person*, Cambridge: Cambridge University Press 2008, s. 48-67.

¹² Sokolowski si ale zároveň dokáže představit umělou inteligenci nebo přinejmenším dokáže popsat, co musí umělá inteligence znamenat, aby byla skutečnou inteligencí. Srov. SOKOLOWSKI, R., „Natural and Artificial Intelligence“, *Daedalus* Vol. 117 (1988), s. 45-64.

¹³ Srov. SOKOLOWSKI, R., *Phenomenology of the Human Person*, Cambridge: Cambridge University Press 2008, s. 193-204.

¹⁴ Podle Sokolowského žijeme neustále ve dvou světech: tom, který nás v každém okamžiku obklopuje, a světem naší imaginace. Srov. SOKOLOWSKI, R., „Parallelism on Conscious Experience“, *Daedalus* Vol. 121 (1992), Nr. 1, s. 87-102.

¹⁵ Srov. SOKOLOWSKI, R., *Phenomenology of the Human Person*, Cambridge: Cambridge University Press 2008, s. 232-233.